

המקור בפרשה: כל מלאכה לא יעשה בהם אך אשר יאכל לכל נפש (יב טז)

מסביב לשולחן

עורך – הרב שלמה רוזנשטיין

עלון שבועי לבני הישיבות סביב נושא מהפרשה בעיון בהלכה באגדה ובמסור

משולחן גבוה

הרב מאיר שולביץ

עיקרי הענין

א] מקור העניין. שמות יב, טז: וּבַיּוֹם הָרִאשׁוֹן מִקְרָא קֹדֶשׁ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה בָהֶם אִךְ אֲשֶׁר יֵאָכֵל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לַבְּדוֹ יַעֲשֶׂה לָכֶם: מִקְרָא נֹסֵף לַהִיתֵר מְלָאכָת אֹכֵל נֶפֶשׁ הוּא מִפְרֶשֶׁת אִמּוּר, בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלָאכָת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ. (כג, ז). פרשה זו נאמר כמה פעמים במועדות, גם לגבי ראשון ושבועי של פסח מוזכר 'מלאכת עבודה'. וגדר זה נאמר כמה פעמים במועדות, גם לגבי ראשון ושבועי של פסח הביטוי מלאכת עבודה. בפירוש 'מלאכת עבודה' נחלקו רש"י ורמב"ן שם, לרש"י הוא כולל את כל המלאכות, ולרמב"ן הוא כולל רק מלאכה שאינה אוכל נפש. והנה הרמב"ם בריש הלכות יום טוב (פרק א' הלכה א') כלל את שני הלימודים יחד, ממלאכת עבודה וגם מאך אשר יאכל, וז"ל: ששת ימים האלו שאסרן הכתוב בעשיית מלאכה שהן ראשון ושבועי של פסח וראשון ושמיני של חג הסוכות וביום חג השבועות ובאחד לחדש השביעי הן הנקראים ימים טובים, ושבתית כולן שוה שהן אסורין בכל מלאכת עבודה חוץ ממלאכה שהיא לצורך אכילה שנאמר אך אשר יאכל לכל נפש וגו'. הרי משמע שמלאכת עבודה האסורה אינה כוללת אוכל נפש, והביא גם את הפסוק אך אשר יאכל לכל נפש. גם הרשב"ם בפרשתנו כורך את שני הלימודים יחד: "אך אשר יאכל לכל נפש וגו' - ולכן כתוב בכל ימים טובים מלאכת עבודה לא תעשו למעוטי אוכל נפש, אבל בשבת ויום הכיפורים כתיב כל מלאכה". הרשב"ם קושר את שני הלימודים, ובעצם דברי הרשב"ם כאן הם דברי הרמב"ן בפרשת אמור (פרק כג פסוק ז' כל מלאכת עבודה): עיי"ש.

ב] פרטי הדין. הנה לגבי מלאכת אוכל נפש הותרה ביום טוב, שנינו בברייתא מסכת ביצה דף כח ע"א: אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, רבי יהודה מתיר אף מכשירי אוכל נפש. ובשו"ע או"ח (סימן תצ"ה סעיף א') כתב: "כל מלאכה האסורה בשבת אסורה ביום טוב חוץ ממלאכת אוכל נפש וחוץ מהוצאה והבערה". לגבי הוצאה והבערה ההיתר הוא מדין מתוך שהותרה לצורך אוכל נפש הותרה שלא לצורך אוכל נפש.

ג] המלאכות שהותרו לצורך אוכל נפש. בענין זה של אלו מלאכות הותרו ביום טוב, נחלקו הראשונים: רוב הראשונים סוברים שכל המלאכות הותרו לצורך אוכל נפש, אלא שחכמים אסרו את כל המלאכות עד לישא, משום שבדרך כלל הן נעשות בכמות מרובה ויש חשש שיבוא לעשותן גם שלא לצורך יום טוב. ראה רא"ש ריש פ"ג דביצה הובא בטור סי' תצה ובשו"ע שם סעי' ב, ר"ן ביצה שם, תוס' בשבת צה ע"א, רמב"ם הל' יום טוב פ"א הל' ה - ז ועוד. ויש סוברים שרק מלאכות של אכילה בכלל היתר זה, אבל כתיבה או בנין אסורים גם

לצורך אוכל נפש, ראה מגיד משנה שם הל' ד והובא בבית יוסף שם. אולם, רש"י בביצה ג ע"א לגבי תלישה ובכ"ג ע"ב לגבי צידה נקט שמלאכות אלו אסורות מדאורייתא, וכ"כ החינוך מצוה רצח, וראה ט"ז שם ס"ק ד ומגן אברהם ס"ק ב.

ד] מתוך שהותרה לצורך הותר נמי שלא לצורך. כתב הפני יהושע (ביצה דף יב ע"א) בביאור ענין מתוך שהותרה לצורך הותרה שלא לצורך: ...כתב מורי זקני בספר מגיני שלמה דנפקא להו מדכתיב אך אשר יעשה לכל נפש ואם כן פשטא דקרא הכי הוא דאותן המלאכות דשייכי באוכל נפש הוא לבדו יעשה לכם והותרו לגמרי. והנה לגבי המלאכות שהותרו לצורך אוכל נפש, מה הדין כשיש צורך אחר, אלו מלאכות הותרו מדין "מתוך שהותרה לצורך הותרה שלא לצורך", גם בענין זה נחלקו הפוסקים: מלאכת הבערה והוצאה הכל מודים שמותרת כמבואר בביצה יב ע"א. בתוס' בשבת צה ע"א מבואר שדין זה אמור גם בבונה ומשמע שאין חילוק בין המלאכות. לדעתם איסור בונה ביום טוב הוא רק משום עובדין דחול. וראה בהרחבה בב"ח סי' תצה. במגיד משנה שם הל' יג מבואר בדעת הרמב"ם שאפייה ובישול מותרים מדין מתוך. וכמדומה שכן דעת רוב הפוסקים. במאירי דף יב מבואר שרק מלאכות שעיקרן בדרך כלל לצורך אוכל נפש הותרו גם שלא לצורך אוכל נפש. שלא כדעת התוס' הנ"ל. וכ"כ הפני יהושע שם דף כג.

ה] אמירה לעכ"ם ביו"ט. הנה בפסוק וביום הראשון מקרא קדש וביום השביעי מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכה לא יעשה בהם. וברש"י שם כתב לא יעשה בהם - אפילו על ידי אחרים. ומקור דבריו הוא מהמכילתא. והרמב"ן (שם) הקשה ע"ד רש"י, 'ולא הבינותי זה, שאם האחרים האלו ישראל, הם עצמן מוזהרין עליה, ואין אני מוזהר במלאכתי שלא תעשה על ידו, אלא שאם מטעה אותו באסור, מוזהר עליה משום ולפני עור לא תתן מכשול (ויקרא יט יד), בין במלאכתו בין במלאכת העושה עצמו. ואם אחרים הללו גוים, אין אנו מוזהרים בתורה על מלאכה של גוי כלל לא ביום טוב ולא בשבת, אלא שיש בה שבות מדבריהם עם האמירה שלנו, כמו שאמרו אמירה לגוי שבות (שבת קנא), וזה דבר מבואר בגמרא: (וכן הקשו בדעת זקנים מבעה"ת וז"ל הדעת זקנים, קשה להר' משה דבשבת אמר' דאמירה לעכ"ם שבות מדרבנן והכא משמע דמן התורה. וי"ל דאסמכתא בעלמא היא, אי נמי על ידי אחרים דפרש"י ר"ל ע"י בנו ובתו הקטנים ואף על גב דנפק מלא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ה"מ שבת דחמירא איסוריה אבל י"ט לא קמ"ל ע"כ. (ובחזקוני). והפנים יפות, כתב ליישב דברי רש"י הנ"ל, דקודם מת"ת היו מוזהרים מה"ת שלא לומר לעכ"ם משום שהם היו ב"נ ויש שליחות מעכ"ם לעכ"ם, ע"פ סברת הבית

מין ראש הישיבה הגר"ג אדלשטיין שליט"א

בגדר איסור מלאכה ביו"ט

בתוס' פסחים ה ע"ב כתבו בשם ריב"א, דמ"ד דהבערה ללא יצאת לא היה אסור ביו"ט, כיון דאין שם מלאכה עליה, והיינו דביו"ט נאמר רק דין איסור "מלאכה" ולא כל שאר איסורי שבת שאינם "מלאכה". ולפ"ז אם תחומין דאורייתא, כיון דאי"ז "מלאכה", זה לא יהיה אסור ביו"ט [אמנם אם תחומין דרבנן, גם ביו"ט זה יהיה מדרבנן]. ובראשונים מצינו דס"ל דתחומין אסורים ביו"ט מדאורייתא, ומבואר דפליגי על הריב"א וסברי שגם דבר שאינו בכלל "מלאכה" אסור ביו"ט. ובבית הלוי (ח"א ריש סי' ט"ז) כתב, "ולכאורה נראה דזה תלוי ג"כ במחלוקת של הראשונים ז"ל בדינא דשביתת עבר, אי נוהג ביו"ט, דהרמב"ן בספר תורת האדם (ירושלים עמוד קיב) הביא בשם בעל הלכות גדולות (מ"ב ע"ד, מובא בב"י סי' תקק"ו) דגם ביו"ט מצווה על שביתת עבדו, וכתב על זה הרמב"ן דלא ידע מנין לו זה, דכיון דהוי גזיה"כ בשבת, מ"ל לאסור ביו"ט שהרי אין למדין קל מחמור להחמיר עליו וכו', ועי' בב"י סי' תצ"ה שהביא ג"כ מחלוקת הפוסקים במחמור ושביתת בהמה אי נוהג ביו"ט וכו', עכ"ד הבית הלוי. והנראה לבאר בשיטת הבה"ג, וליישב תמיהת הרמב"ן מ"ל דחייב ביו"ט על שביתת עבד, והרי היא גזיה"כ בשבת, דנראה דהא דחייב על שביתת עבד אע"פ שאין זה "מלאכה", הוא משום דכתוב ביום השביעי 'תשבות', וביו"ט ג"כ כתיב 'שביתון', וס"ל לבה"ג דכל מה שיש לו דין 'תשבות' בשבת, יש לו דין 'שביתון' ביו"ט, אף אם אינו "מלאכה", מ"מ כיון שזה ענין של שביתת, זה שייך גם ביו"ט, ולכן שייך גם שביתת עבדו. ובשיטת הרמב"ן יל"פ, דס"ל דהא דאין לו נכלל ב"שביתון", כיון דאין זה מיירי בשביתת גופו אלא בשביתת עבדו. ולדעת הריב"א דכתב דאם הבערה היתה לאו, זה היה מותר ביו"ט, ולכא"ז צ"ב שיהיה אסור מצד "שביתון", [והבערה זה ענין של שביתת גופו], ומבואר מזה דס"ל לריב"א ד"שביתון" כולל רק מה דחשיב "מלאכה", ומה דלא חשיב "מלאכה" אינו נכלל ב"שביתון". ונמצא לשיטת הריב"א דהבערה היה מותר ביו"ט אם היה רק לאו, [אף שזה מלאכה שהיתה במשכנן], דכ"ש דמחמור ושביתת בהמתו ועבדו, דמותר ביו"ט.

והנה ברבינו חננאל בפסחים שם פי', "ושמענין מיניה הבערה לחלק יצאתה, דאי ס"ד ללא יצאתה, תיתי עשה דהשבתת חמץ לידחי לאו דהבערה", והיינו דאם בשבת זה אב מלאכה, אזי ביו"ט זה יהיה עשה ולא תעשה, ואין עשה דוחה ל"ת ועשה, אבל אם בשבת זה רק לאו, גם ביו"ט זה יהיה רק לאו, ועל עשה דוחה ל"ת. אמנם אכתי צ"ב בזה, מה שייכות בין עשה דשביתון לשאלה אם זה אב מלאכה או ללא יצאתה.

והנראה לבאר בזה עפ"ד הרשב"א ביבמות (ו א) דכתב "ומורי (רבינו יונה) ז"ל תי' דבמחמור ליכא עשה דמסתמא תשבות אינו עשה אלא אאבות מלאכות", [ודלא כשיטת התוס' שם, דס"ל דיש ע"ז גם העשה דתשבות, דהתשבות כולל גם לאו, ולא רק מלאכה], ואי"כ גבי הבערה, אם בשבת גופא יש רק לאו, א"כ זה לא נכלל בעשה דשביתון.

(שיעורי רבי גרשון פסחים)

מאיר (אהע"ז סי' ה' ס"ד) דבשבת ל"ש כלל להתחייב מדין שליחות דהתורה הקפידה על מנוחת הגוף וסו"ס הרי נח, וכדבריו כתב בישועות יעקב (סי' רס"ג סק"ו ואהע"ז סי' ה' סק"ה). וכל"כ החת"ס שו"ת או"ח סי' פ"ד, חו"מ סי' קפ"ה ובחו"ו סי' כ"ד. ולפ"ז לכאורה א"כ אין מקום לדברי הפנים יפות בביאור דברי רש"י-ואולי היה מקום לחלק בין שבת ליו"ט, דכאן (בקרא דכל מלאכה לא יעשה בהם) הרי מיירי בדין אמירה לעכו"ם ביו"ט, וביו"ט דלא כתיב ביה למען ינוח, שפיר גם בשליחות עובר, משא"כ בשבת כל היכא שלא עשה המלאכה בעצמו אינו עובר. ושו"מ סברא זו בשיר מעון לבעל ההתעוררות תשובה מערלוי בפר' בא, עי"ש ולפ"ז א"ש ד' הפנים יפות אף לד' הבית מאיר והחת"ס דהא כאן מיירי ביו"ט, וביו"ט שפיר יתחייב אף בשליחות. (ובאמת שלפ"ז יוכלו להיות כמה נפק"מ בין שבת ליו"ט, וכפי שיבואר להלן). אך הגר"ח קניבסקי שליט"א אמר דלא יתכן לחלק כן כי אין בין שבת ליו"ט אלא מלאכת אוכל נפש בלבד, ולשאר ענינים הוקש יו"ט לשבת.

עיון הלימוד

הרב מרדכי קרליבך

בישול לנכרי ולמומר ביו"ט

הקשה בחת"ס [או"ח סי' ע"ט] בזה, היאך שחט אברהם את בן הבקר עבור האורחים, והרי בתוס' ר"ה [דף יא. ד"ה אלא] הביאו מהמדרש שמעשה זה ביו"ט פסח היה, ובקידושין [דף לב:]: איתא דכערביים נדמו לו, וא"כ היאך הותר לו לשחוט ולבשל עבורם, להמבואר בשמעתא דביצה [דף כ:]: דאסור לעשות מלאכה לצורך נכרים, והרי אברהם אבינו קיים את כל התורה כדתן בקידושין [דף פב.]: וביומא [דף כח:]: וצ"ע.

ובחת"ס [או"ח סי' ע"ט] יישב, דהוא מדינא דהואיל וחיזי ישראל חזי נמי לנכרים, וכדעת רבה בפסחים [דף מו:]: דהמבשל מיו"ט לחול פטור משום הואיל, וכל מה דאסור לבשל לנכרים מדאורייתא היינו בדבר דלא חזי לישראל, וכ"כ בבית אפרים בהקדמה ליו"ד, וכפי שיבואר,

אכן הר"מ [פ"א יו"ט הי"ג] כתב וז"ל, אין אופין ומבשלין ביום טוב כדי להאכיל גוים או כלבים, שנאמר 'הוא לבדו יעשה לכם', לכם ולא לגוים, לכם ולא לכלבים, עכ"ד, וכתבו האחרונים דמסתימת דברי הר"מ נראה דבכל גוונא אסור, ותמוה דהלא דעת הר"מ [פ"א יו"ט הטי"] וז"ל, המבשל ביום טוב לגוים או לבהמה או להניח לחול אינו לוקה שאילו באו לו אורחים היה אותו תבשיל ראוי להן, וצ"ע.

וכתבו האחרונים דדעת הר"מ כדעת הרדב"ז שהואב בשיטמ"ק ביצה [דף יב.]: וז"ל, י"ל דאף על פי שהתירה התורה שלא לצורך כלל, אפילו הכי אסרה לצורך נכרי, ואין צריך לתת טעם בדבר, הואיל וגלי ביה קרא, וגזרת הכתוב הוא, ומן הטעם הזה אסר מאן דאית ליה הואיל, ואין צורך לידחק ולומר דבדברים האסורין דליכא בהו הואיל מיירי כמו שפירש הרשב"א, עכ"ד, ובזה ניחא היטב דעת הר"מ.

והנראה ליישב ולחדש מיניה וביה, דהנה יש לחקור ביסוד הך ילפוטא דיליף מדכתיב 'לכם' ולא לנכרים, ונתבאר שדעת הר"מ דהמבשל לחול פטור מדאורייתא, ודכוותה המבשל בלא שום מטרה דהוא פטור [ומותר מדאורייתא], ועכ"ז לנכרים ולכלבים עובר בעשה או בלאו, והרדב"ז הנ"ל כתב שאין צריך לתת טעם בדבר, הואיל וגלי קרא, וגזירת הכתוב הוא, ועכ"ז ניחא לן למשכוני נפשן להוסיף בה דברים.

אשר הא מיהת מוכרח מזה, דיסוד שם נ'כרי' הוא דקא גרים, כמו דשם 'בעל חי' הוא דקא גרים לאיסור בישול, ולכן אף שמותר לבשל לבטלה הואיל וחיזי ליום טוב, הרי דאין דין לבשל לצורך ישראל כל דהמאכל מצד עצמו חזי ליה לישראל, דאין הכוונה לאוכל נפש דישראל גרים, מ"מ אסרה תורה לבשל לנכרים ולכלבים, ועי"כ דשם נ'כרי' הוא דקא גרים לאיסורא, וכן שם 'בעל חי' קא גרים, כדברי הרדב"ז הנ"ל.

ומאחר שנתבאר דגזיה"כ הוא מחמת שם נכרי דקא גרים, א"כ נראה דזה אמת רק לאחר מתן תורה, אך קודם מתן תורה דעדיין לא הובדלו ישראל מתוך האומות לא חייל עלייהו חלות שם נכרי, שכן רק אחר מתן תורה כאשר סיבב הקב"ה על כל האומות ולא רצו לקבל את התורה, אז הובדלו ישראל מן הנכרים, ומאז חשיבי נ'כרים', וממילא דאף גזיה"כ דנכרי לענין בישול ביו"ט ליתא אלא ממתן תורה, וכפי שיבואר.

ויסוד הדברים שהבדלת הנכרים חל דוקא בבחירת ישראל בסיני נתבאר בדברינו שם מתוך דברי התוס' בנדה [דף ע. ד"ה ואין] דאף למה דקי"ל ביבמות [דף סא.]: כרשב"י דנכרים אין מטמאין טומאת מת, דכתיב אדם כי ימות באהל, ואין עכו"ם קרויים אדם, מ"מ כל אלו שמותו קודם מתן תורה מטמאין [אף לאחר מתן תורה, דקודם מתן תורה ליכא לאפלוגי בין ישראל לנכרי, וכ"כ בתוס' ב"ק [דף לח. ד"ה אלא].

ובב"ב [דף נח.]: איתא דרב בנאה היה מציין מערתא דאברהם, הרי דהאבות מטמאין טומאת מת, ופירשו בתוס' [ד"ה מציין] דקבר סתום טומאתו בוקעת ועולה, והקשו דהא קי"ל דאין קברי עכו"ם מטמאים באהל משום דאין קרוין אדם, והרי אמרינן במו"ק [דף ה.]: שאין מצינים קברות אלא בקבר המטמא באהל, ותירצו הרמב"ן שם ובתוס' בנדה שם, דאלו שמתו קודם מתן תורה איקרו אדם ומטמאין באהל.

ועי"כ בזה דכל מה דחייל חלות שם נ'כרי' הוא רק במתן תורה, כי אז הובדלו ישראל מתוך האומות, וכמבואר בפסחים [דף קד.]: בסדר הבדלות הכתובות בתורה, דכתיב ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, גבמעשה הבדלה זו חייל תרתי, א. חלות שם קדושת ישראל על כל ישראל, ב. חלות שם נכרי על כל האומות, ורק בהבדלה זו נקבע חלוקת שמות אלו, והארכתי שם לענין הרבה הלכות, יעו"ש.

ונפ"מ רבתא לדינא במה שנחלקו רבוותא הפוסקים בדין בישול ביו"ט למומר, דהנה מדברי הגאון רבי יהונתן אייבשיץ ביערות הדבש [ח"א דרוש י"ז] למדנו דמותר לבשל ביו"ט אוכל נפש לצורך מומר, אף שדינו כגוי לכל התורה, והביא הא דאיתא בסנהדרין [דף מד.]: דישראל שחטא ישראל הוא, [ופלפל בזה בדין מה שנעזרת אסתר בישולו את סעודת אסתר ואחורוש ביו"ט לצורך המן שהיה עבד כנעני של מרדכי].

אכן במ"ב [סי' תקי"ב סק"ב] הביא לדברי היעב"ץ ב'מור וקציעה' שאסור לבשל לצורך מומר, דמאחר שדינו כגוי לכל דיני התורה, הרי הוא בכלל מיעוטא דלכם ולא לנכרים, כדדריש בפסחים וביצה שם.

המג"א [סי' תקי"ב סק"א] הביא פלוגתא הפוסקים בדין הבישול לצורך הקראים, דעת רבי בצלאל אשכנזי [סי' ס"ג] דאסור, ודעת הרש"ך [ח"ג סי' ט"ן] שיש מתירין, ובפמ"ג כתב דלא נחלקו אלא לענין הקראים, אבל במומר [שמדרבנן עשאוהו כנכרי] אסור לבשל עבורו מדרבנן, עכ"ד, ובמ"ב הביא דמומר חמור יותר מקראים, ומשמע דאסור מדאורייתא, דמאחר שחכמים עשאוהו כנכרי מעתה מה"ת פקע ההיתר. ולמשנ"נ נראה, דאף אם יצא המומר מכלל ישראל, מ"מ ודאי שאין עליו שם נכרי.

ראשי הישיבות

מרן הגאון רבי דוב לנדו שליט"א
ראש ישיבת סלבודקא

בענין מלאכת אוכל נפש ביו"ט

בביאור הלכה ס' תצ"ז ס"ב ד"ה דגים, כתב בענין נתינת מזונות ביו"ט לפני בהמה העומדת לחליבה, דהוה מוקצה דאין חשש שמא ישכח ויבא לשוחטה ועיבור איסור מוקצה. דהוא לכל היותר מדרבנן וכו' ועי"ש מש"כ בזה, ולכאורה דבר זה תליא בנידון האחרונים אם מלאכת אוכל נפש ביו"ט בדבר שאסור לאכילה מדרבנן, אית בזה איסור מה"ת או לא יעוין תשו' רע"א סי' ה' (ד"ה אמנם הגאון ר' לייב) דמיייתי מהשאג"א דשוחט בהמה שהיא טריפה מדרבנן, דלא עבר אדאורייתא, והגרע"א שם פקפק בזה, דל"ש בזה הואיל, דידיעין דהאורחים בודאי לא יאכלו מזה (ועי"ש מש"כ אח"כ בכל זה) וא"כ הכ"נ בנד"ד לענין שחיטת בהמה העומדת לחליבה דהוה מוקצה.

מיהו י"ל דנד"ד שאני שהרי חשב בעת שחיטתה לאכל ממנו ביו"ט, דהרי בשוכח שהוא מוקצה איירי, וכה"ג הוה או"נ אפי' במידי דאורייתא, (עי' ביצה י"ב א') [ועמש"כ בתשו' הגרע"א ובהשטמות שם בשם הטו"א חגיגה דף י"ח לענין הואיל ומתוך ביחד דשפיר דמי. ועי' שאג"א סי' ק"ח (ד"ה מ"מ) מש"כ בענין זה ודבריו בטו"א הם נטי' מהאמור שם בשאג"א], אא"כ נימא דסתמא דמילתא עומד להיזכר שהוא מוקצה טרם אכילתו.

מיהו יש לדון מפנים אחרות, והיינו כיון דלפי מחשבתו בעת השחיטה יש כאן מלאכת אוכל נפש, א"כ אף לקושטא ל"ה מלאכות או"נ, הו"ל מתעסק ולא שוגג, ולא מיבעי לשי' הרמב"ן בפי'ה"ת (ויקרא כ"ג ז') דמלאכת או"נ לא חשיב מלאכת עבודה, ועי"ש שהאריך בזה. [ועי' הגהות הגאון ר' ברוך פורנקל לשו"ע או"ח ס' תצ"ח מה דהסביר עפ"י דברי הגר"א שם דבבהמה ל"ש לצורך, והיינו משום דכל מה שהוא עושה חשיב לגבה מלאכת עבודה, ועי"ש מילתא בטעמא], וא"כ לפי"ז כיון שסבור דלא הוה מלאכת עבודה חשיב מתעסק.

ואפי' אי נימא דענין או"נ הוא מדין דחי' או היתר שהתורה התירה מלאכה ביו"ט עבור או"נ [ועי' תוס' פסחים פ"ד א' ד"ה ולא, בשם ר"ח דמילה שלא בזמנה דאמר עלה בגמ' דבעי למעוטי שאינה דוחה יו"ט, משום דאתי בק"י מאוכל נפש, ומה או"נ שלא נכרתו עליו י"ג בריתות דוחה יו"ט ק"י מילה שלא בזמנה, ובתוס' שם דחו מה לאו"נ שכן מצוה עוברת שלמחר לא יהא המצוה עליו ועי"ש, אלמא דס"ל לר"ח ותוס' דמדין דחי' הוא, ועי' תתני' ר"פ אלו דברים א"ל רבי יהושע יו"ט יוכיח שהתירו בו משום מלאכה ואסור בו משום שבות, א"ל רבי אליעזר וכו' מה דאי' רשות למצוה. ועי"ש ודו"ק] מ"מ מצינו ענין מתעסק גם במידי דדחי', יעו"י כריתות י"ט ב' לענין מילת תינוקות שמל שאינו של שבת בשבת משום דסבור שהוא של שבת, דאתינן עלה משום מתעסק ויעו"ש בש"מ, [ומה דדחינן הנח לתינוקות הואיל ומקלקל בחבורה חייב. וא"כ נימא דה"ה בשחיטה ביו"ט דהוה מלאכת חבורה (נטילת נשמה) הא ל"ש להלכה דק"ל דמקלקל בחבורה פטור. עי' רמב"ם פ"ח מה' שבת ה"ז (אמנם אין הדבר מוסכם, ועיין תה"ד ס' רס"ה ובהגר"א או"ח ס' של"א סי') וא"כ ה"ה מתעסק בה פטור] וא"כ ה"נ לענין או"נ ונמצא שאינו או"נ.

אמנם בעיקרא דמלתא דפטור מתעסק הנה כל זה לא שייך רק אי מתעסק הוה פטור והיתר (מה"ת) בכה"ת, אך אי אינו אלא פטור מקרבן (חטאת קבועה) וא"כ יש כאן איסור מה"ת ל"ש כל הנ"ל, וכבר נחלקו בזה המקו"ח והגרע"א דדעת המקו"ח דהוא פטור והיתר בכה"ת הובאו דבריו בשו"ת רע"א סי' ח'. והגרע"א שם נחלק בזה וככתב דהוא פטור מחטאת בלבד יעו"ש, ולדברי הגרע"א ל"ש הנ"ל. (נמסר ע"י אחד התלמידים)

מלאכה ביום טוב

מגב

כאשר שאלתי את רבינו הגדול מו"ר הגר"ח פ' שיינברג צוק"ל, על שימוש במגב כפול ביו"ט, אמר לי, כי לדעתו יש בו סחיטה, ומשום כך אין להשתמש בו בכת. ברם י"ל דכיון דיש לו בית אחיזה שרי, עיי' שו"ע (ס' שבת, ו). ואף לרמב"ם (הל' שבת כב,טו) דס"ל דהיכא דפסקי ריטא שיסחוט אסור אף שיש לו בית אחיזה, ודלא כראב"ד שכתב דהיתר בית אחיזה הוא משום דהוי כצלוחית שמריק ממונה מים, ראה במ"ב (סקמ"ז). מ"מ כיון שהוא מחומר שאינו גידולי קרקע אין בו איסור פירוק מהתורה, ראה רמב"ם (הל' שבת ח,ז), וגם יתכן וחשיבא סחיטה כלאחר יד מכיון שאין תפקיד ועוד המגב לסחיטה. ועיי' אורלי"צ (ח"ב פכ"ד הע' ח).

הכנה

הכנה מיו"ט לחול אסורה, ומ"מ סידור הבית לא נחשב הכנה משום שהוא צורך היום, אבל ביטול נחשב הכנה ואסור לבטל מיום טוב לחול. [ומותר לפרוס מפה, אך לא הכנת צלוחית]. **ולעניות** דעתי מי שרוצה ביו"ט להוציא מהמקפיא חלות ומוצרי בשר לצורך יום חול, ואם ימתין מלהוציאם עד מוצאי יום טוב, יהא דחק גדול. עדיף יותר שיניח במקפיא בחלק הפנימי גלידות וכדו', ובחלק החיצוני יניח את מה שרוצה להוציא בשביל יום חול, כך שבשעה שיוציא את הגלידות ביום טוב יצטרך קודם להוציא את החלות והבשר וישארו בחוץ מומילא, ואין בזה מוכין גמור. **ובשני** ימים טובים של ר"ה נראה שגם מי שלא עשה כך, פשוט שיכול להוציא את הקפואים הללו בצריך ליום ב', הן משום שיש אומרים ששני הימים יומא אריכתא הם גם לקולא, עיי' ביאור"ל (ס' תקק ד"ה ואפילו), והן משום שזו הכנה קלה במקום הפסד, ראה במ"ב (ס' שבת סקכ"א).

עדשות מגע

שאלתי את מו"ר הגר"ח פ' שיינברג צוק"ל לענין השריית עדשות רכות בתמיסה, בהיות והתמיסה מנקה אותן שרייתן זהו כיבוסן, וכפי שמתבאר מי התמיסה חודרים פנימה לתוך העדשה העשויה מ"פולימיר", [כליעה בין 40% ל70%] ופעמים שהעדשה עכורה והתיקון שנעשה נראה בעליל, ויתכן ודמי לעור שאין בו כיבוס בצריה (שו"ע ס' שבת, ו). אך יתכן דמה שאין בעור כיבוס כ"ז במים, אבל בחומר ניקוי חמור טפי.

ודעתי של מו"ר צוק"ל היתה שאין איסור בזה, שהרי הגעלת כלים מותרת בשבת ויו"ט מן התורה, עיי' רמ"א (ס' תקט"ה), ואף שמטרה את הכלי ומנקוהו, אשר מוכח מזה דאין מלבן בכלים, ראה אבני נזר (או"ח ח"א ס' קנז), ואף עדשה כלי הוא ואינו מלבוש ואין מלבן בזה.

אכן עדיין צ"ב מהא דבירושלמי (שבת ז,ב) אמיינטון חייב משום מלבן, והיינו אכן שנארגת לבגד וכמ"ש הערוך (ע' אמיינטון) והובא בביאור"ל (ס' שבת, ד"ה מותר). והא אכן ל"ח בגד אלא ככלי, וא"כ נהי דמייירי דנכלע באבן דומיא דהגעלה בכלי אבנים, מ"מ צריך להיתר מדון כלי וכנ"ל.

ואפשר דבמה שמחוברת לבגד טפילה וחשיבא כבגד, ואכתי צ"ע. ועיי' בערוך שם שמוהצין אותה ע"י אור, וא"כ יש לחלק. ועיוני במשנ"ב (ס' שבת סקמ"א) דבכלי עץ לכו"ע אין בו שום חשש כיבוס, ומשמע דרק משום דאינו בולע, אבל מצד מה שהוא כלי אין זה סבירא.

ברם יש מפורקי דורינו שהורו בזה הוראה אחרת, עיי' בספר קובץ תשובות להגרי"א (ח"א ס' נו), שכת הלוי (ח"י ס' נה) וחוט שני (פל"ג עמו' רח ד"ה וכעין), ויש לעיין בכל זה.

'מלאכה ביום טוב'

הרמב"ם בהלכות שבת כותב: 'ארבעה דברים נאמרו בשבת, שנים מן התורה ושנים מדברי סופרים והם מפורשים על ידי הנביאים. שבתורה זכור ושמור ושנתפרשו על ידי הנביאים כבוד ועונג'.

ביום טוב מצינו שנאמרו בו חמישה דברים, שנים מן התורה ושלושה מדברי סופרים. מהתורה שביתה ממלאכה ושמחה ומדברי סופרים זכור כיבוד ועונג.

נמצא שמצוות כבוד השבת ומצוות עונג שבת, שתיהן, נאמרו גם בשבת וגם ביום טוב. וכך כותב הרמב"ם: 'כשם שמצוה לכבד שבת ולענגה כך כל ימים טובים שנאמר' בשבת 'לקדוש ד' מכוונ' וכל ימים טובים נאמר בהן 'מקרא קדש' וכבר בארנו הכיבוד והעניוג בהלכות שבת'.

ומוסיף הרמב"ם: 'ושביתת כולך' הימים שנקראים ימים טובים 'שוה שהן אסורין בכל מלאכת עבודה חוץ ממלאכה שהיא לצורך אכילה שנאמר אך אשר יאכל לכל נפש'.

'כל מלאכה שחייבין עליה בשבת אם עשה אותה ביום טוב שלא לצורך אכילה לוקה חוץ מן ההוצאה מדרשות לרשות וההבערה' שהותרו ביום טוב גם שלא לצורך אכילה.

כאשר מצווה התורה על חג הפסח נאמר: 'וחגותם אותו חג לד' לדורותיכם' [וביום הראשון מקרא קודש וביום השביעי מקרא קודש]. כל מלאכה לא יעשה בהם אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה להם'.

ההיתר לעשיית מלאכה לצורך אכילה 'אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה להם' נאמר רק בחג הפסח וממנו הוא נלמד לשאר ימים טובים. כמו שמביא ה'יראים' בשבועות: 'אע"פ שלא מצינו שהתירה בו תורה אוכל נפש יש לנו ללמוד שכל מלאכות שהותרו בחג המצות הותרו בחג השבועות ובחג הסוכות, שהרי מצינו שהוקשו זה לזה'.

הרמב"ן בפרשת אמור מבאר מדוע היתר אוכל נפש נאמר רק בפסח בהבדל אם נאמר בעניין: 'כל מלאכה' או נאמר בו 'כל מלאכת עבודה' וכותב: 'ולשון עבודה כולל הוא כל המלאכות והשימושים' ומביא להוכיח זאת מפסוקים 'אבל פירוש מלאכת עבודה כל מלאכה שאינה לצורך אוכל נפש' 'ומלאכה שהיא באוכל נפש היא מלאכת הנאה לא מלאכת עבודה'.

לכן אומר הרמב"ן 'כי בחג המצות שאמר תחילה כל מלאכה לא יעשה בהם הוצרך לפרש אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה להם ובשאר כל ימים טובים יקצר ויאמר כל מלאכת עבודה לא תעשו לאסור כל מלאכה שאינה אוכל נפש ולהודיע שאוכל נפש מותר בהם'.

בטעם הדבר מדוע היתר מלאכת אוכל נפש נאמר רק ביום טוב ולא בשבת יש המפרשים במהות איסור המלאכה שהוא שונה בין שבת ליום טוב. בשבת בה נאמר 'ויכל א' ביום השביעי מלאכתו אשר עשה' הסתיימה בריאת ויצירת העולם 'וישבות ביום השביעי' נאסר עלינו ליצור דברים חדשים. ל"ט מלאכות שנדרשו להקמת המשכן ליצירה חדשה.

מה שאין כן בימים טובים בחג הפסח בו יצאנו מעבדות לחרות שם השביתה היא מיכל מלאכת עבודה לא תעשו' ומלאכת אוכל נפש אינה עבודת עבד.

עוד מביאים שההבדל בין שבת לימים טובים שנוספה בהם מצוות שמחה שאיננה בשבת ואין שמחה אלא בבשר ויין לכן הותרה בהם מלאכת אוכל נפש.

ואם תשאל מדוע ביום טוב שחל להיות בשבת לא הותר אוכל נפש מביאים מהראב"ן שכתב מדוע בהבדלה בין יום טוב לשבת אומרים: 'המבדיל בין קודש לקודש' מפני שקדושת שבת חמורה שהקב"ה קידשה בעצמו וקדושת ימים טובים ישראל מקדשים בקידוש החודש. לכן קודש שישאל מקדשין מותר באוכל נפש.

נוסיף עוד כדרכנו ללמוד מהיתר מלאכת אוכל נפש דבר שיש בו מחייב עבורנו. המשנה במגילה מביאה במספר הקרואים לתורה: 'ביום טוב חמישה ביום הכיפורים ששה בשבת שבטע'.

בגמ' שם 'מאן תנא להא דתניא ביום טוב מאחרין לבוא וממהרין לצאת' מאחרים זמן תפילת שחרית לעומת 'ביום הכיפורים ממהרים לבוא ומאחרין לצאת בשבת מממהרין לבוא וממהרין לצאת'.

מפרש רש"י: 'ביום טוב מאחרין לבוא לבית הכנסת שצריך לטרוח בסעודת יום טוב וממהרין לצאת משום שמחת יום טוב'.

בהגהות יעב"ץ שם כתב: 'ואף על פי שאינו ממלאכת אנשים' הטרחה בסעודת יום טוב אינה מלכת גברים ולמה יאחרו לבית הכנסת? וכתב: 'צריכין לשמור הבית והבנים בעוד שנשותיהן עסוקות בצרכי הסעודה' והוסיף: 'גם צריכות סיוע אנשיהן'.

כמה יש לנו ללמוד מזה בחובת העזרה בבית, לא רק ביום טוב. גם בכל ערב שבת ובכל ערב יום טוב. בכל זמן ומצב שעקרת הבית עסוקה וטרודה מוטלת עלינו החובה לעזור ולא רק 'לשמור הבית והבנים' אלא גם בשעה שעקרות הבית 'צריכות סיוע אנשיהן'.

עשיית חסד מתחילה בבית, כך לימודנו רבותינו גדולי ישראל שהנהגותיהם בזה מפורסמות וידועות ואין לך עשיית צדקה וחסד גדולה מזה.

מצות שמחה ביום טוב ובחול המועד

ודבריו צריכים ביאור, דאף דמצות כבוד ועונג אין בחול המועד, מכל מקום הרי יש מצות שמחה בימים אלו.

בשו"ע (או"ח סימן קפ"ח ס"ז) כתב דאם שכח להזכיר יעלה ויבא בברכת המזון בחול המועד דינו כמו ראש חודש שאינו חוזר, ולא כמו יום טוב, וזהו משום שבר"ח וחוה"מ אף שאסור להתענות מכל מקום אינו חייב לאכול פת, ויכול גם לאכול רק פירות, והנה בלבוש (שם) כתב, דהחובב לאכול פת ביום טוב הוא משום מצות שמחה, שאין שמחה בלא פת, אבל חול המועד דינו רק כר"ח, ובשו"ע הגרש"ז (שם סעיף י') ביאר החילוק בזה בין יו"ט לחוה"מ, דהוא משום שביו"ט חייב לאכול פת משום שמחה, ובחוה"מ אינו חייב בזה, עכ"ד. והדברים תמוהים. שהרי גם בחול המועד יש מצות שמחה, וכמו שכתבו ברמב"ם פ"ו מהל' יו"ט ה"ז ובשו"ע שם סימן תקכ"ט, וכבר העיר כן בפמ"ג (שם) למה לא יהיה חיוב לאכול פת גם בחוה"מ מדין מצות שמחה.

ובספר מעגלי צדק (שם) כתב על כל זה וז"ל "ומבואר בדבריהם, שאף שיש דין שמחה בכל חול המועד, מכל מקום חלוק דין שמחה בחול המועד מדין שמחה ביום טוב, שדין אכילת פת ולבישת בגדים יותר משל שבת הוא רק בדין שמחה של יום טוב ולא בחול המועד, ואף שצ"ע מנלן לחלק בזה, והרי מצות שמחה של יו"ט וחוה"מ נלמד מפסוק אחד, ומנלן לחדש שיש ריבוי שמחה ביו"ט יותר מחוה"מ, אכן הרי כך מפורש בדברי הפוסקים הנ"ל, ומעתה יתכן אולי בדעת השו"ע שגם דין שתיית יין אינו חיוב בחול המועד, וכל שמשמח עצמו בדבר המשמח יצא ידי חובתו, וכל דין שתיית יין הוא בדין ריבוי שמחה שנאמר ביום טוב, ועל זה הוא שאמרו בגמ' דאין שמחה אלא ביין, אבל בחול המועד כל שמשמח עצמו גם בדבר אחר סגי בזה, וכדין אכילת פת ולבישת בגדים יותר משל שבת שהוא דין מיוחד לימים טובים ולא לחול המועד, וה"ה שתיית יין, ואם כן מבואר היטב מה שהשמיט השו"ע דין שתיית יין בחול המועד, ואולם כל זה הוא בדעת השו"ע, אך ברמב"ם פ"ו מהל' יום טוב (שם) משמע שדין שתיית יין אינו רק ביום טוב, וצ"ע בזה".

ואכן לפי המשנה ברורה בבאור"ל (שם) צריך לשתות יין בכל יום מימי חול המועד, ויש לעיין, אם מספיק לזה טעימה גרידא או צריך לשתות דוקא רביעית יין, ובספר הזכרון מבקשי תורה (חלק ב' עמ' תע"ה) הביא מכתב של הגר"ח קנייבסקי שליט"א בשם חותנו מן הגר"ש אלישיב זצ"ל וז"ל "שיש חיוב לשתות רביעית יין בחול המועד כל יום", עכ"ל, ובספר "יד בנימין" מאת הרה"ג רבי בנימין אלישיב שליט"א בנו של מן זצ"ל (עמ"ס עירובין דף מ' ב') הביא להוכיח כן גם מדברי המהרש"א נדרים דף מ"ט ב', עיי"ש.

ועוד יש לעורר בזה, דהנה בספר זכרון משה (הלכות חול המועד) הביא בשם מרן הגר"ר משה פיינשטיין זצ"ל, שאמר דמעלה גדולה היא לשתות יין בכל יום מימי חול המועד כדי לקיים בזה מצות שמחה, וכמו שאחז"ל אין שמחה אלא ביין, ומיץ ענבים אין לו דין יין לענין זה, ואכן אם נהנה בשתייתו מקיים בו מצות שמחה כמו בשאר דברים שנהנה מהם, אבל את המעלה של יין אין לו, עכ"ד. וכן הביא בספר "שבות יצחק" מאת הרה"ג רבי יצחק דרזי שליט"א (הל' פסח) בשם מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל, דע"י מיץ ענבים אינו יוצא ידי חובת שתיית יין ביו"ט וחוה"מ, אלא דמכל מקום יכול לערב מיץ ענבים ביין באופן שיורגש האלכוהול היטב, ואולם, מי ששונא יין באופן שאין לו בו שום הנאה ואין טעמו ערב לו כלל, אינו צריך לשתותו, דכיון דאין לו בו שמחה אינו מקיים בזה מצות שמחה. עכ"ד.

בשולחן ערוך (או"ח סימן תקכ"ט ס"ב) כתב וז"ל "חייב אדם להיות שמח וטוב לב במועד הוא ואשתו ובניו וכל הנלווים אליו, כיצד משמחן, הקטנים נותן להם קליות ואגוזים והנשים קונה להם בגדים ותכשיטין כפי ממונו וכו', עכ"ל, והנה השו"ע הזכיר רק איך משמח את בני ביתו, ולא ביאר איך ישמח האדם בעצמו, [ולענין אשתו משמע בשו"ע וכן ברמב"ם פ"ו מהל' יום טוב ה"ז דהחובב הוא על בעלה לשמחה, ואין זה מצוה על האשה עצמה, ובהשגות הראב"ד פ"א מהל' חגיגה ה"א כתב דנשים פטורות ממצות שמחת יום טוב, כיון שזהו מצות עשה שהזמן גרמא, ועיין בשו"ת רעק"א מהדו"ק סימן א' מה שכתב בענין זה, וכן בספר הזכרון מבקשי תורה על עניני יו"ט ח"א עמ' שצ"ח ועמ' ת' מש"כ בזה].

ובביאור הלכה (שם סימן תקכ"ט) כתב דהאנשים יוצאים ידי חובת שמחת יום טוב דוקא ע"י שתיית יין, וכמבואר בגמ' פסחים דף ק"ט א', ומה שהשו"ע לא הזכיר שמצות האנשים הוא לשתות יין זהו משום שסמך על מה שכתב בסעיף א' שם שצריך לקבוע ביו"ט את סעודתו על היין, עכ"ד.

ובספר מעגלי צדק למור"ר הגר"צ קרלנשטיין זצ"ל (סדר פסח מהדורות תשנ"ו עמ' שמ"ח) הקשה על זה, שהרי בסעיף א' שם מדובר לענין מצות כבוד ועונג של יום טוב, ולא לענין מצות שמחה, שהרי מוזכר שם שחייב לבצוע על שתי ככרות ולקבוע כל סעודה על היין ושבגדי יו"ט יהיו יותר טובים מבגדי שבת, וזהו מדיני עונג יו"ט, וכמו שכתב בשו"ע שם וצריך לכבדו ולענגו כמו בשבת וכו', [וגם שתיית יין יש בשבת, וכמ"כ במשנה ברורה שם ס"ק י"א דמש"כ השו"ע לקבוע סעודת יו"ט על היין הוא כמו בשבת שיש דין לשתות יין, וכמו שכתב בשו"ע סוף סימן ר"נ ירבה בשבת בבשר ויין וכו', וברמב"ם פ"ל מהל' שבת ה"ט כתב שכל סעודה מסעודות השבת יקבע על היין, עיי"ש]. ואם כן, אין הוכחה מדברי השו"ע שם סעיף א' שיש ג"כ דין שתיית יין מצד מצות "שמחה", ויש בזה חילוק להלכה, דאם שתיית היין זהו רק מדין עונג יום טוב, אם כן בחול המועד אינו צריך לשתות יין, שהרי בחול המועד אין מצות עונג וכבוד, וכמו שכתב במשנה ברורה (שם סימן תקכ"ט ס"ק ט"ז), ורק מצות שמחה יש בחול המועד, ואם כן איך אפשר לומר שהשו"ע השמיט דין שתיית יין בחול המועד משום שסמך על דבריו בסעיף א', והרי שם מדובר על יום טוב ולא על חול המועד, וכן הרי בסעיף א' שם הזכיר גם דין לחם משנה שזה בודאי אין בחול המועד.

וכתב (שם) לבאר בזה, דהנה במג"א (סימן תק"ל ס"א) כתב שהמהרי"ל היה לובש בחול המועד בגדי שבת, ובפמ"ג (שם) אש"א ס"א הקשה, שהרי בשו"ע שם סימן תקכ"ט ס"א כתב שבגדי יום טוב יהיו יותר טובים מבגדי שבת, ובמג"א (שם ס"ק ד') כתב, דזהו משום מצות שמחת יום טוב, ואם כן, כיון דבחול המועד ג"כ יש מצות שמחה אזי לכאורה צריך ללבוש בחוה"מ בגדים יותר טובים מבגדי שבת, ולמה לבש המהרי"ל רק כמו שבת, ואכן, יעויין במשנה ברורה בשער הציון (סימן תק"ל), שכתב, דאפילו בגדי שבת אין חיוב ללבוש בחול המועד, אלא העיקר שילבש בגדים יותר חשובים מיום חול רגיל, וזה משום שאין חיוב כבוד ועונג בחוה"מ כמו בשבת, והמהרי"ל רק לעצמו עשה כן ואינו חיוב, עיי"ש.

הודעה משמחת

בסיעתא דשמיא, ולבקשת ציבור הקוראים,
אנו מתחילים אי"ה מסגרת נוספת של הפצת
העלון במייל,
המעונינים להצטרף ישלחו בקשה
למייל: MISAVIV1000@GMAIL.COM

הופיע ויצא לאור

"מסביב לשולחן"

על חמישה חומשי תורה בעימוד חדש ומאיר עיניים
50 נושאים על פרשיות התורה

להשיג: ספרי הישיבה

הנושאים הבאים

בשלח- חיוב הענקה בעבד
ופועל, ויסע משה (טו כב) וברש"י זו
ביזת הים, וספרי ראה פיסקא קכ.
יתרו- התחייבות באונס, וייתצבו
בתחתית ההר (יט יז), מכאן מודעא
רבה לאורייתא (שבת פח א וברש"י

מכון ירושלים

אוצר מפרשי התורה

אוצר כל הפירושים והביאורים על התורה
בעריכה תמציתית וייחודית
להשיג בחנויות הספרים

אשת חיל

מדרשים, נפתר,
ראשונים, אחרונים, חסידות